

алохида ўрин берилган. Машҳур файласуф ва мутафаккир, қомусий илмлар билимдони Абу Наср Форобий (873-930) устоз - ўқитувчига шундай талаб қўяди: «Устоз-шогирдларига қаттиқ зулм ҳам, ҳаддан ташқари қўнғилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки ортиқча зулм шогирда устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию устоз жуда ҳам юмшоқ бўлса, шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан совиб ҳам қолади». У ўқитувчига болаларнинг феъл атворида қараб тарбия жараёнида «қаттиқ» ёки «юмшоқ» усуллардан фойдаланишни маслаҳат беради [1:197].

XI асрда яшаб ўтган алломалардан бири Юсуф Хос Хожиб (XI аср) ҳам ўз ижодида илм аҳллари яъни устозларни улуғлайди. «Қутадғу билиг» асарида илм аҳли улуғланади [2].

Алишер Навоий (1441-1501) ижодида ҳам муаллимлар иши уларга муносабат масалаларига кенг ўрин берилади. У ёшларга чуқур билим бериш учун муаллимлар мударрислар ҳамда устоз мураббийларнинг ўзлари ҳам билимли ва тарбияли бўлиши зарурлигини уқтиради [3].

Педагогик касбини танлаган ҳар бир ўғил қиз шу касбни севиш ёки севмаслиги тўғрисида ўзига савол беради, кимларни ўқитаётган ва тарбиялаётганлиги учун ўзига жавобгарликни олади. Бундан ташқари у ўзининг касбий тайёргарлигига жавоб бериш билан бирга педагог, ўқитувчи, тарбиячи, муаллим бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши учун жуда кўплаб мажбуриятларни олиши зарур. Муаллимлик касбининг шарафлилиги, нафақат, унинг ўқитувчи, турли билимларни ўргатувчи ва мохир тарбиячи бўлганлиги учунгина эмас, балки унинг ўзи танлаган касб-хунар йўналишидаги барча мутахассисликлар бўйича махсус фанларни ва уларнинг пойдевори бўлган фундаментал фанларни ҳамда ўқитиш ва тарбия беришни, психология ва педагогика асосларини аъло даражада эгаллаган бўлиши шарт.

Шу билан бирга ҳақиқий муаллим турли даражадаги билимга, хоши ва иродага ҳамда тарбияга эга бўлган талабаларни ажойиб санъаткор каби ўзига эргаштира олиши зарур. Бундай касбий педагогик хусусиятга эга бўлган муаллим ўзига қуйидаги мажбуриятларни олиши керак:

- биринчидан, бўлажак ўқитувчи, тарбиячи бўлажак педагогик фаолияти учун ўзининг имкониятларини баҳолаши, ўзининг кучли ва кучсиз томонларини билиши, касбий педагогик тайёргарлик даврида қандай касбий зарурий сифатларни шакллантириш кераклигини ва қандайларини мустақил педагогик жараёнда шакллантириши;

– иккинчидан, бўлажак педагог интеллектуал фаолиятининг умумий томонлари (тафаккур, хотира, қабул қила олиши, кўз олдига келтира билиш) ни хулқ-атвор маданияти эгаллаган бўлиши шарт;

– учинчидан, педагог учун мажбурий дастлабки шарт-шароит муваффақиятли фаолият асоси бўлган ўқувчини ўзининг тенгқури деб қараши ва унинг хулқ-атвори ўзаро алоқасидаги қонун-қоидаларни билиши керак. Педагог, ўқувчи ва тарбияланувчини, унинг барча хусусиятларидан қатъи назар, билиши ва қабул қилиши шарт;

– тўртинчидан, педагог нафақат талабалар ўқиш фаолиятининг ташкилотчиси ва ўқиш жараёнини ташкил этувчиларнинг ўзаро алоқасини илҳомлантирувчи бўлиб хизмат қилиш билан бирга маълум маънода билим, тарбия бериш ва демак, умумий мақсадларга эришишда уларнинг тенгдоши сифатида қатнашиши зарур.

Зеро, масалани яна бир муҳим томони борки, бу бўлажак ўқитувчи педагогик қобилиятга эгами деган муаммо пайдо бўлади. Ваҳоланки ҳар бир касб қобилият орқали эгалланади ва мукамал ўрганилади. Бу эса талабалар олдига доимо ўзларининг педагогик-психологик билимларни ўзлаштириб, ривожлантириб боришларини ва улардан педагогикавий амалиётлардан самарали фойдаланишга интилишларини юзага келтиради.

Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қобилиятни ривожлантириш учун эса лаёқат, зехн, истеъдод яъни нерв тизимида анатом – физиологик хусусият бўлиши ҳам зарур.

Педагогик қобилият фалсафий тушунча сифатида биринчи бўлиб XIX аср ўрталарида пайдо бўлди. Дистерверг биринчи бўлиб педагогик қобилият, перцептив қобилиятлар ҳақида гапириб бу масалага эътиборини қаратди

[4:374]. У педагогик қобилиятнинг кучига, педагогик тактга ва қатъий эркинликка эътибор берди. У ўқитувчининг билим орттиришлик қобилияти тушунчасини илгари сурди. Сўнгра XIX асрнинг иккинчи яримида П.Г.Редкин “ахлоқий қобилият” [5:372] тушунчасини илгари сурди. Бу фикрни К.Д.Ушинский давом эттирди. У “Одамни тарбиянинг энг асосий йўли ишонтиришдир, одамнинг эътиқодига эса фақат ишонтириш билан таъсир қилиш мумкин”, - дейди [6:528]. Л.Н.Толстой: “Тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун тарбияловчи кишилар сира тухтамай ўзларини тарбиялай билишлари керак”, - деганди [7:325]. А.С.Макаренко ўз тажрибасига асосланиб, “агар ҳар бир киши кунт билан меҳнат қилса, у ўзига нисбатан талабчан бўлса, у яхши педагог бўлиши мумкин”, - дейди [8:402].

Шу ўринда савол туғилади педагогик қобилият ўзи нима? Педагогик қобилият бу – қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятига яроқлигини ва шу фаолияти билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради.

Ўқитувчининг баъзи психик процесслари унда шахсга хос сифатларнинг шундай комплексни ташкил қиладики, буни педагогик қобилият деб аташ мумкин. Бу қобилиятларни айрим психик хусусиятлардан иборат қилиб қўйиш мумкин эмас. Таълим-тарбия ишларини муваффақиятли бўлиши педагог шахсига хос бўлган бир қанча сифатлар, шу жумладан унинг идораси, хусусиятлари, характериға хос бўлган бир неча хусусиятларни ҳам таъминлаб беради. К.Д.Ушинский: «Фақат шахсина шахснинг ривожланишига ва таркиб топишига таъсир қилиши мумкин, фақат характер таъсири билан характерни вужудга келтириш мумкин», - деб ёзган эди [3:528].

Ўқитувчининг касбий қобилияти фавқулотда умумий ва хусусий қобилиятларни талаб қилади. Касбий-педагогик фаолиятнинг муваффақияти хусусий педагогик қобилиятларга боғлиқ бўлади. Педагогик қобилиятлар қуйидагича гуруҳарга ажратилади:

Билиш қобилияти - фаннинг тегишли соҳаларига оид қобилиятдир. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча

кенг чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кўзатиб боради. Унга ниҳоятда қизиқишади, тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

Тушунтира олиш қобилияти - ўқитувчининг ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён этиши, материал ёки муаммони уларга аниқ ва тушунарли қилиб айтиб бериш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол қизиқиш уйғотиш қобилиятидир. Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материални ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларга етказа олиши даркор.

Кўзатувчанлик қобилияти ўқувчининг тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кўзатувчанликдир. Қобилиятли ўқитувчи унча катта бўлмаган ташқи кўринишлар асосида ўқувчининг ички ҳолатидаги жуда арзимаган ўзгаришларини ҳам фахмлаб олади.

Нутқ қобилияти - нутқ ёрдамида шунингдек имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилиятидир. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир. Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги мавзунини тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган, маъқуллаётган ёки қоралаётган бўлса ҳам унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсасига қизикаётганлиги билан ажралиб туради.

Ташкилотчилик қобилияти - биринчидан ўқувчилар жамоасини уюштириш муҳим вазифаларини ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан ўз ишини тўғри уюшганлигини назарда тутати. Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тўтилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш ишланмасини вақтга қараб тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади. Дарс давомида, қутилмаганда ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарснинг режасини ўзгартира олади.

Обру орттира олиш қобилияти - ўқувчиларга бевосита эмоционал иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обру орттира олишдир. Обру фақат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлиги ва ҳақозолар асосида ҳам қозонилади. Авторитар қобилиятлар ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳақозолар) шунингдек ўқувчиларга таълим - тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга ўзини ҳақ эканлигига ишонишга, бу ишончни ўқувчиларга еткази олиш қобиларга ҳам боғлиқ. Ўқувчилар кўполлик қилмайдиган, кўрқитмайдиган, тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчини ҳурмат қиладилар.

Коммуникатив - тўғри муомала қила билиш қобилияти. Болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабат ўрната билиш педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

Келажакни кўра билиш қобилияти - ўз ҳаракатларининг оқибатларини олдиндан куришда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлиши ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган шахсни тарбиялаб етиштиришда, тарбияланувчининг қандай фазилатларини тараққий этишини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланадиган махсус қобилият. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига, одамга ишониш билан боғлиқ бўлади.

Диққатни тақсимлаш қобилияти - ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари ҳажми, кучи, идора қилина олиши ҳам тараққий этган бўлиши муҳимдир.

Диққат айти бир вақтда фаолиятнинг бир қанча турлари ўртасида тақсимланиш қобилияти ўқитувчининг иши учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилият тажрибали ўқитувчи мавзунини баён қилиш мазмунини ва формасини ўз фикри ёки ўқувчи фикрини диққат билан кўзатади, айти вақтда барча ўқувчиларни ўз диққат эътиборида тутати, толиқиш, эътиборсизлик тушкунлик аломатларини хушёрлик билан кўзатиб боради, барча интизом бўзиш ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят шахсий ҳатти

ҳаракатларини кўзатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча материални баён қилишга берилиб кетиб ўқувчиларни эътибордан четда қолдиради.

Ўқитувчи юқоридаги қобилиятлардан ташқари сабр - тоқатли, иродали бўлиши ва ибрат - намуна бўла олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. ўқитувчи ўқувчиларни ўзининг шахсий намунаси, ўз шахсий ҳулқ атори ва бутун шахси билан ҳам тарбиялайди. Болалар учун ўқитувчининг ҳар бир ҳатти ҳаракати намунадир. Бу ҳолат ўқитувчидан болаларга нисбатан жуда зийрак муносабатда бўлишни талаб этади. Шунинг учун ўқитувчи ўзи уқитадиган фанни мукамал билиш билан бирга юксак ахлоқий, маънавий пок, иродали, назокатли, сабр тоқатли, қатъиятли, меҳнатсевар, камтар бўлиши лозим.

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга ўқитувчининг профессионал одоби бу хусусиятни ҳам ўз ичига олади. Маълумки, инсон олдида бир муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж туғилади. Ўқитувчилик касби ана шундай хусусиятга эга. Чунки, ўқитувчилик ишида ҳамма вақт ҳам қўллаш мумкин бўлган тайёр қоида, рецепт ёки шаблонлар йўқ. Педагог ўқувчи шахсини шакллантиради, қутилмаган вазиятларда мустақил қарорлар қабул қилади, педагогик муаммоларни ечади, ўқув жараёнини мустақил бажаради. Буларнинг ҳаммасида ижодкорлик муҳим. Педагогик ижодкорликнинг туб маъноси ишнинг мақсади ва характери билан боғлиқ.

Ўз-ўзидан маълумки, қобилиятлар тенг эмас. Ана шунинг учун қобилиятлар ҳақида гап кетганда, бу фарқларни характерлаб ўтмоқ керак. Улар сифатли ва миқдорий бўлиши мумкин. Педагог учун ўқувчининг қобилиятлари нимага нисбатан намоён бўлишини ва бинобарин, ўқувчи шахсининг қандай индивидуал психологик хусусиятлари фаолият жараёнига муваффақиятнинг мажбурий шарт сифатида киритилишини ҳамда ўқувчи фаолият томонидан қўйиладиган талабларни қай даражада бажариш қобилиятига эгаллигини, бошқаларга нисбатан малака, кўникма ва билимларни қанчалик тез, осон ва мустаҳкам эгаллай олишини билиш ҳам муҳимдир.

Ҳозирги тушунчамиздаги касбий маҳорат шунчаки билимларни осонроқ ҳаммабоп ва тушунарли қилиб ўқувчилар онгига етказиб бериш қобилиятигина эмас балки, шу билан ўқувчиларнинг мустақил ишлари, уларнинг билиш фаоллигини оқилона ва моҳирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат қобилиятни ҳам ўз ичига олади.

Мана шу қобилиятлар асосида талабалар психологиясига хос доимий установка ётади. Қобилиятли педагог талабаларни тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни нимани билиш ва нимани билмаслигини, нималарни аллақачон эсдан чиқарилганликларини тасаввур қила олади.

Бундай педагогик қобилиятларнинг ҳаммаси инсонларда туғма ҳолатда бўлмайди балки, улар доимо изланишлар, тинимсиз меҳнат қилиш, ўз устида изланишлар орқали эгалланади ва ривожлантириб борилади. Бу масъулиятли вазифалар асосан маъруза машғулотларида, семинар ва лаборатория машғулотларида амалга оширилади. Бўлажак ўқитувчиларда педагогик қобилиятларни ривожлантиришда аввало уларга таълим бераётган педагогларни ўзларида ҳам шундай қобилиятлар мужассам бўлиши муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. А.Н.Фаробий “Фозил Одамлар шаҳри”Тошкент А.Қодирий номидаги Халқлар мероси нашириёти1993-1976.
2. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу Билиг. – т., 1990.
3. А.Навоий “Маҳбубул-Қулуб”Асарлар 15-том-Т,Фан 2005
4. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. — М.: Учпедгиз, 1956. 374 с.
5. Редкин П. Г. На чем должна основываться наука воспитания. Как учителю вести себя с учениками. Содействие учеников учителю // Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. М., 1987. С. 372-394.
6. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Ушинский К. Д. Педагогические сочинения:

в 6-ти т. / сост. С. Ф. Егоров. М.: Педагогика, 1990. Т. 3. 528 с.

7. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения / Сост. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). М., 1989. 325 с.
8. Макренко А.С. Таълим - тарбия тажрибасидан баъзи бир хулосалар. – Т.: Ўқитувчи,1988. – 402 б.
9. Давлатшин М.Г. «Ўқувчиларда қобилиятни таркиб топтириш». Т., Ўқитувчи 1996 й.
10. Холиков А. Педагогик маҳорат. – Т.: “Икдисод - молия” нашириёти, 2011.